

Foregående, om Sønderjylland eller det Hertugdøm Slesvig.

I Om Staden og Amtet Hadersleben.

a) Om Staden Hadersleben.

Staden Hadersleben er en florisant Handelsstad, beliggende ved en Viig eller Havfiord, som fra Østersøen træder ind i Landet; den er en aaben Stad, anlagt paa et sumpigt og nedrigt Sted ved bemeldte Fiord, Haderslebfjord kaldet. Man kan ansee denne Stad næsten som en Øe, dog er det nordre Revier meest nu omstunder udtørret. Staden har to Porte, Sønderport og Nørreport; den har fire Broer, som ere Nørrebroe, Sønderbroe, Bispebroe, hvor Overfarten er ud til Gammelhadersleb, saa og en Broe over et

Revier til det nu, ruinerede Kastel. Staden giver en smuk og behagelig Prospekt, naar man seiler paa Hadersleberdam, da Byen seer ud ret som en halv Maane, og rundt omkring den ligger de deiligste Skove og Marker. Staden fik Aar 1292 Kiøbstædsprivilegier og Rettigheder af Kong Valdemar den fjerde; disse Stadsprivilegier ere siden af de følgende Konger konfirmerede og forøgede. Man taler her overalt det danske Sprog, men Provsten eller Sognepræsten prædiker altid Tydsk. Fra Hadersleben til Apenrade er 3 Mile til Kolding halvfjerde Miil ad Kongeveien, men fire Mile ad Landeveien, til Tøndern syv Mile mindre en halv Fierdingvei, til Ribe halvsyvende Mile, men til Aarøefærgested i Fyhn to Mile og en Fierdingvei. Indvaanerne i denne Stad have en skøn bestandig Næring deels af de mange idelig Giennemrejsende, som daglig passere her igiennem til og fra Fyhn og Jylland, deels og af den skønne Handling og Skibsfart, som falder her til Byen, da Byens Skippere fare paa Kiøbenhavn, Norge og Sverrig, med Miød, Rug, Perlegryn, Bankebyg, Brænde, Smør, etc. Havnen Indløb er ikke dyb nok for store og dybtstikkende Skibe, hvorudover deres Vahre og Ladninger maae udlosses og bringes paa Pramme ind til Staden; men smaa Fartøier løbe ind til Skibsbroen ved den sydostlige Ænde af Byen.

Staden afdeles formedelst et smalt Vand i to ulige Dele, nemlig i Gammel- og Nyehadersleben; udi Nyehadersleben ligger den store Sognekirke, St. Mariækirke eller Domkirken kaldet, som i fordum Tid havde et Kollegium. Kanonicorum, hvis Kanonici bleve kaldte Domherrer. Denne Kirke er meget anseelig, 180 Fod lang, 98 Fod breed, under Hvælvingen 77 Fod høi; man seer her, foruden smukke Ornamenten, adskillige Epitaphier, hvoriblant især det Revenfeldske Liigkapel, saa og der Bukvaldske Liigkapel er værd at betragte; udvendig er denne Kirke ziret med et Spiir. Sognepræsten ved denne Kirke er altid tillige Provst, og prædiker bestandig Tydsk hver Søndags Høimesse, og hver Onsdag; men Arkidiakonus eller den øverste Kapellan prædiker stedse Dansk hver Søndag til Froprædiken, og hver Fredag; derimod Diakonus eller den nederste Kapellan, som tillige er Hospitalspræst, prædiker Aftensang deels Tydsk, deels Dansk efter eget Behag om Søndageftermiddag. Den latinske Skole er en anseelig Bygning, allerførst stiftet Aar 1567 af Hertug Hans eller Johann den Ældre, som var Broder til Kong Kristian den Tredie: den er siden bleven af Kong Friderik den Anden forsynet med flere Indkomster. Denne nye Skolebygning er indviet Aar 1734 den 30. November, paa Kong Kristian

den Siettes Geburtsdag. Denne latinske Stadsskole er forsynet med et Katheder, og Disciplene undervises af en Rektor, en Konrektor og to Kolleger.

Stadens Hospital er bygt af Hertug Hans den Ældre, hvortil er lagt mange anseelige Kirkegodser af det gamle Domkapitel ved St. Mariækirke; dette Hospital bestaaer af to Fløibygninger, af hvilke Hospitalet, hvori er 18 Lemmer, er i den ene Fløi, tilligemed Kirken. Dette bemidlede Hospital har sin egen Forstander, saa og sin egen Præst, som tillige er Diakonus eller nederste Kapellan ved St. Mariækirke, saa at han prædiker først Froprædiken i Hospitalet om Søndagen, og derefter Aftensang i Stadens Kirke. I Staden er et anseeligt Torv; derimod er Stadens Raadhuus ei anseeligt, thi det er kun en Etage høit, og har i fordum Tid i Pavedømmet været en Præstekalendegaard. Uden for Staden strax ved Gammelhadrsleben har paa en Høy, kaldet Bøghoved, fordum Aar 1483 staaet et Slot, hvis Navn var Haderslebhuus, hvor Hertug Hans residerede indtil Aar 1549, da han lod nedrive samme Slot, og igien bygte et andet, Hansborg kaldet, hvilket blev bygt paa en Plads, kaldet Naffet; dette nye Slots prægtige Slotskapel blev indviet Aar 1566; paa dette Slot boede Hertug Hans lige til sin Død Aar 1580. Det er ellers at merke, at paa samme Slot er to af de danske Konger af den oldenborgske Stamme født, nemlig Kong Friderik den Anden, født her Aar 1530, saa og Kong Friderik den Tredie, ligeledes født her Aar 1609. Dette Slot blev af Kong Friderik den Anden sat i en prægtig Stand, tilligemed Slotskapellet; men i Krigens Tid blev samme Slot Aar 1644 sprængt af de Svenske, hvorefter dets overblevne Mure bleve brugte siden til Koldingslots Reparation; man seer endnu nogle faa Rudera deraf.

Den forommeldte Fiord, Haderslebfiord, bøier sig fra det lille Belt vesten op til Staden, er to Mile lang, men er neppe en Fierdingvei breed; for de Søfarende, som her seile ind ad denne Fiord op til Byen, falder et behageligt Syn af Skove, Marker, Kirker, etc. Indbyggerne i Hadersleben have daglig ypperlig fersk Fisk, baade af denne Haderslebfiord, saasom Torsk, Makrel, Ørreder Sild etc., saa og af Hadereleberdam, der er en halv Miil lang, men ei fuldkommen saa breed, og hvis Fiskerie af Giedder, Aborrer, men især de delikate og velsmagende Sandarter, aarlig bortforpagtes af Kongen. Om Hadersleben kan vidtløftigere læses P. Rhodes Beskrivelse om Hadersleb, Kiøbenh. 1775, in 8vo.

b) Om Amtet Hadersleben.

Det Amt Hadersleben er det største Amt af alle Amterne i dette Hertugdøm, baade i Henseende til Strækning, saa og i Henseende til Antal af Plouge og af Indkomster. Dette Amt grændser mod Østen til Beltet; mod Vesten til Nordsøen, som af Indbyggerne kaldes Vesterhavet; mod Sønden grændser det til Lygumklosteramt; og mod Norden til Nørrejylland, hvor Skodborgaae tilligemed Koldingaae gjør Grændseskiellet med en Afpæling, som forhen er beskrevet. Dette Amt er 45 Qvadratmile stort, og er meget stærkt bebygget. Jorden er frugtbar, og giver Rug, Byg, Hvede, Erter og Boghvede i største Overflødighed af sig. Paa de herlige Græsgange opfedes en Mængde Qvæg; ligeledes fødes her aarlig en Mængde Sviin. I de tykke Skove, som findes i dette Amt, vrimle stort og smaat Vildt. Man har her mange Vildsviin, som gjøre stor Skade paa Kornet i Marken; ligeledes Ulve, som gjøre Qvæget stor Skade.

Amtet udgjør 800 Plouge, eller 9033 Tønder Hartkorn, hver Ploug beregnet til 10 2/3 Tdr. Hartkorn. Indbyggernes Skatter, Skattekorn, Fourageleverance er sat og lignet efter Plougene. Denne Plougtaxt er meget lemfældig sat; saa at, naar det udregnes efter Hartkorn i Danmarks Provinzer, er en Tønde Hartkorn i det Slesvigske, paa lige meget og lige god Jord, næsten halvanden Tønde mere Land end andensteds, efter Hartkorn beregnet.

Udi Haderslebamt ligge 64 Kirkesogne, af hvilke 34 staae under det haderslebske Provstie, og de øvrige 30, som udgiøre Tørningelehn, staae under Biskoppen af Ribe hans Opsyn. Haderslebamt udgjør hele syv Herreder, af hvilke de to, nemlig Hadersleb- og Tyrstrupherreder udgiøre Haderslevhuuslehn, men de øvrige fem Herreder kaldes Tørningelehn. Dog maae her tillige merkes, at i Tørningelehn ligger en Deel, som høre under Riberhuusamt, saasom Staden Ribe selv, der med sit Distrikt ligger ret i Skiellet imellem Karlslundherred og Hviddingherred; saa og Riberhuusbirk, St. Kathrinæsogn 36 Tdr. Hartkorn; Grambirk, i Gramsogn 8 Tdr., i Øddissogn 28 Tdr.; Lystrupbirk, Semssogn 159 Tdr., og St. Kathrinæsogn 58 Tdr. Hartkorn.

De merkværdigste Floder i Haderslebamt ere Skodborgaae og Nibsaae. Om Skodborgaae er allerede bleven meldt foran. Nibsaae har sit Udspring af to Vande, af hvilke det fornemste har sit Udspring i Vonsildsogn i Tyrstrupherred; men det andet

i Lygumsogn i Syderrangstrupherred, tre Fierdingvei fra Østersøen. Disse samle sig begge en Miil vestlig for det adelige Gods Gram tilsammen til een Flod, som sammesteds faaer det Navn Nibsaae, gaaer omkring Staden Ribe, og gjør en Øe, og derpaa en god halv Miil vesten for Ribe falder ud i Vesterhavet. Riberdyb ligger nær ved Strandkanten af Vesterhavet, imellem nogle paa begge Sider undergangne Landeveje. Dette Dyb beseiles af middelmaadige: og smaa Fartøier, som hente eller bortføre Vahre for Beboerne i Ribe. De i dette Amt værende merkverdige Søer skal blive anførte ved de Herreder, hvori de ligge.

Indvaanerne i dette Amt ere Danske, og betiene sig overalt af det danske Sprog. Amtet Hadersleben er i Henseende til de landsherlige Indkomsters Oppebørsel, efter en kongelig Anordning af 24. Oktober 1752, afdeelt i den østlige og vestlige Deel, og i hver af disse Dele er bleven beskikket en Amtsforvalter. Til den østlige Deel blev henlagt Haderslebherred, Tustrupherred og Gramherred, saavelsom og af det Fogderie Bollersleben, det Bollersleber- og Giennerdistrikt; men til den vestlige Deel blev henlagt Hviddingherred, Norderrangstrupherred, Frøshered og Kalslundherred, ligeledes det Strandelhiørnerdistrikt af Fogderiet Bollersleben.

Amtet har altsaa to Amtsforvaltere, saa og to Huusfogeder. De landsherlige Kammergodser, som her kaldes Vorwerker, ere følgende: I den østlige Deel, 1) Ladegaard, 2) Strarup, 3) Wargaard, 4) Tustrup, 5) Drendrup, 6) Fobeschler, 7) Tapdrup, 8) Refsøe, 9) Woyens, 10) Tørning, 11) Gielstoft; men den vestlige Deel, 12) Røddinggaard, og 13) Tornumgaard. Foruden disse Vorwerker høre endnu ogsaa andre Landerier, mange Korntiender og Fiskerier, saavelsom og alle Møller under landsherlige Pagtstykker. De syv Herreder, som ligge i Haderslevamt, ere følgende, nemlig: 1) Haderslevherred; 2) Tyvrstrupherred; 3) Gramherred; 4) Frøshered; 5) Kalslundherred; 6) Hviddingherred; 7) Nørrangstrupherred.

Vi merke nu hvert Herred i Særdeleshed.

I. Haderslevherred.

Haderslevherred (Hadersleberharde) grændser mod Norden til Tyrstrupherred, mod Sønden og Østen til Beltet, mod Vesten til Graaherred. Dette Herred er to Mile langt; dets Bøndergods er 170 Plouge; det har got Kornland paa begge Sider af Haderslevfiord

og ved Østersøen, saa og noget Skov; dernæst tre fiskerige Søer, nemlig Hadersleberdam, Hoptrupdam og Bankeldam.

Dette Herred indbefatter elleve Kirkesogne, hvilke ere:

1) Gammelhadrslebsogn; 2) Aastrupsogn; 3) Vonsbeksogn; 4) Moltrupsgn; 5) Bierningsogn; 6) Starupsogn; 7) Grarupsogn; 8) Øsbyesogn; 9) Halksgn; 10) Vilstrupsgn; 11) Hoptrupsgn.

Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **Gammelhadrslebsogn.** Dertil Gammelhadrsleb hører, beliggende tæt Uden for Staden Hadersleben, og Hænger sammen med Staden ved Bispebroen. Den skal af Bygning være ældre end Staden selv, og derfor kaldes til Forskiel Gammelhadrsleb; den har 69 Huse og Bygninger, hvilke ved en Bek skilles fra Borgerhusene i Gammelhadrsleb. Sognekirken kaldtes tilforn St. Sørenskapel, og tilhørte i fordum Tid Kanonici eller Kanikerne ved Haderslebs Fruekirke; desuden hører til dette Sogn disse Byer: Ærløv; Stokkerhod; Hørregaard; Krigsted; Fridsied; AusbøI; Aarup; Gielstof. Dette hele Sogn udgjør 14 1/4 Ploug, af hvilke de fire med den qvart Ploug hører under Gramherred. Uden for Byen Gammelhadrsleb ligger Haderslebdam, som er meget fiskerig, især paa delikate Sandager; paa denne Dam, der er en god halv Miil lang, forlyste Folk sig om Sommeren med at seile, da her paa Dammen falder en deilig Prospekt af Staden og den behagelige Egn. Om samme Dam er meldt Pag. 828.

2) **Aastrupsogn,** er kun et lidet Sogn, men har prægtige Marker og Skove. Kirken ligger tre Fierdingvei fra Haderslev, og er i fordum Tid kaldet St. Georgiikirke. Byerne i dette Sogn ere: Aastrup; Vildfang; Gymoes; Nyegaard, og Ladegaard, som er et kongeligt Vorwerk eller Forpagtningsgaard, hvor aarlig avles 250 Tdr. Rug, 5 a 620 Tdr. Havre, 100, Tdr. Byg, 300 Tdr. Boghvede, fores 200 Stykker Qvæg; den svarer aarlig til Kongens Amtstue over 2000 Rdlr. Dette Sogn udgjør 13 Plouge.

3) **Vonsbeksogn,** hvor den gamle nordiske Afgud Othin allerførst skal være dyrket, og derfor er Egnen kaldet Othinsbek, som med Tiden har forandret sig til Vonsbek. Dette Sogn og Egn er meget fornøielig, formedelst den yndige Prospekt af Marker og Skove, Haderslevfiord og Beltet. Sognets Byer ere: Vonsbek; Ørbye; Bek; Feldum; Lyley; Korsbrødregaard, som i de katholske Tider har tilhørt Kannikerne ved Haderslevdomkirke, var

siden et adeligt Sæde, og dets Navn skrevet Kasbergaard; men er nu Bøndergods og Præstejord. Dette Sogn bestaaer af 13 3/4 Plouge.

4) **Molterupsogn**; hvis Kirke ligger en halv Miil Norden fra Hadersleben. Sognets Byer ere: Moltrup; Bramdrup; Bramhol; Ronstrup. Dette Sogn udgjør 11 1/2 Ploug. Paa Grændserne imellem dette Sogn og Hierndrupsogn udspringer en Arm af Brambekaae, som siden forenes med Slevay.

5) **Bierningsogn** er Annex til Moltrupkirke, men ligger i Tyrstrupherred, hvor det findes anført ved No. 15.

6) **Starupsogn**: hvis Kirke tilligemed den smukkeste Præstegaard ligger tæt Sønden ved Haderslevfiord i en fornøielig Egn. Sognets Byer ere: Starup eller Statorp; Wandling; Lunding; Lønt; Brorsbül; Ølufskiær. Her i Sognet seer man mange hedenske Offersteder. Dette Sogns Plouge, tilligemed dets Annex Grarupsogns Plouge indberegnet, ere tilsammen 17 1/2 Ploug.

7) **Grarupsogn** er Annex til Starupsogn. Grarupkirke er ziret med et Taarn, som langt borte falder i Øinene, fordi den ligger høit, omtrent fem Fierdingvei sydost fra Haderslev. Sognets Byer ere: Grarup; Stenderup; Soelkiær; Søegaardskiær. Grarupsogns Plouge ere indberegnete under Starupsogn, som er Hovedsognet. I dette Sogn er en stor fiskerig Søe, som forpagtes bort.

8) **Øsbyesogn** er et overmaade stort Sogn, hvis Plougtal er 37. Dette Sogn grændser til Haderslevfiord mod Sønden, og mod Østen til Beltet, og er altsaa en Halvøe. Sognets Byer ere: Flouth; Haystrup; Rodd; Hyrup; Steveld; Øsbye; Sverdrup; Qvidstrup; Tamdrup; Færgehuset. Til Sognet hører en lille Øe, Aarøe, beliggende strax uden for det faste Land; samme lille Øe er en Fierdingvei lang, men ei fuldkommen saa breed, har ikkun een Landsbye med 23 Huse. Fra denne Øe er Færgefarten over Beltet over til Assens i Fyhn, og derfor kaldes samme Færgeløb Aarøe- eller Arøesundsfærg; samme Overfart er her to Mile. Man maae ikke konfundere denne lille Øe med den store Øe, Ærøe, som ligger strax ved Als. Øsbyekirke, tilligemed dens Indtrader, forærede Kong Kristian den Første til Kannikerne ved Haderslevdomkirke Aar 1460.

9) **Halksogn** er næsten omflydt af Beltet, af Bankeldam og af Sandviig. Dette Sogn deles i to Dele af en Bek, hvorved drives en Mølle, kaldet Ultang; men begge Dele ere sammenføjede ved to Broer. Dette Sogn staaer for 19 Plouge. Halkkirke er stor og anseelig, ligger syv Fierdingvei fra Haderslev.

Sognets Byer ere: Halk; Heisager; Soed; Ultang; Beierholm, ere nu to Gaarde, men var tilforn et frit Gods. I dette Sogn ligger den fiskerige Søe, Bankeldam kaldet.

10) **Vilstrupsgn** grændser mod Sønden til Slipsminde eller Østersøen. Sognets Plougtal er 22 1/4. I Sognet er god Skov. Vilstrupkirke ligger en Miil Sønden fra Haderslev. Sognets Byer ere: Søndervilstrup; Nørrevilstrup; Kielstrup; Grodebøl; Bortskou; Voensmoes.

11) **Hoptrupsgn**, hvis Kirke ligger i en dyb Dal, og skal have været i fordom Tid en hedensk Afgudstempel, hvortil alle omliggende søgte hen at holde deres afgudiske, Gudstieneste. Kirken ligger en lille Miil Sønden fra Haderslev, og er Aar 1305 af den katholske Biskop Barthold foræret, til Provstens Underholdning i Haderslev. Dette Sogn er et meget stort Sogn, og bestaaer af 32 3/4 Plouge, af hvilke de 16 Plouge høre til Gramherred. Sognets Byer ere: Hoptrup, hvor den store fiskerige Hoptrupdam ligger, som driver en Vandmølle; Sønderballe; Diernis, hvor det Bierg, Diernissehoved kaldet, ligger ved Østersøen; Skiernbek; Hovgaard; Kiestrup; Nederkiestrup; Langhorn; Magstrup; Præstegaard, som blev skienket af Hertugen til Præstens Bolig saaledes, at Husets ene Side maatte holdes i Stand til Hoffets Aftrædelse paa deres Udreiser; Bræraae; Skifsgaard; Kirkebye; Nørremastrup; Pamhol; SteenbiERG.

II. Tyrstrupherred.

Tyrstrupherred grændser mod Østen til Beltet, mod Vesten til Gramherred, mod Sønden til Haderslevherred, og mod Norden til Nørrejylland. Dette Herred har Mængde af gode Skove, endskiønt de i forrige Tider har været langt større, end nu omstunder, og, have da hængt stedse sammen af 8 Miles Længde, og er da kaldet Fareskov, formedelst Farlighed for Røvere og Dyr, saa og for Vildsomheds Skyld; thi Skoven begyndte ved Fardrup oven for Ribe, og derefter strakte sig langs Skodborgaae, igiennem Frøs- og Gramherreder; derfra ind i Tyrstrupherred ved Øddis og Vorsild indtil Østersøen. Fobisaae gjør Skiellet imellem Tyrstrupherred og Gramherred. Udi Tyrstrupherred falder de beste og raskeste Heste, som derfor med største Begierlighed opkøbes allevegne fra; ligeledes haves her ypperlige Græsgange til at fede Øxne paa. Nogle Oste, som komme fra delte Herred,

ere saa fede og velsmagende, at de give de engelske og eyderstedtske Oste intet efter i Bonitet. Dette Herred er næsten ligesaa stort som Haderslevherred. Bøndergodset i Tyrstrupherred udgjør 217 55/72 Plouge, foruden Simmersted. Dette Herred indbefatter femten Kirkesogne, hvilke ere: 1) Tyrstrupsogn; 2) Hierndrupsogn; 3) Steppingsogn; 4) Frørupsogn; 5) Øddissogn; 5) Vonsildsogn; 7) Dalbyesogn; 8) Biertsogn; 9) Stenderupsogn; 10) Heilssogn; 11) Weystrupsogn; 12) Allersogn; 13) Tabssogn; 14) Fielstrupsogn; 15) Bierningsogn.

Vi merke nu hvert Kirkesogn især.

1) **Tyrstrupsogn**, hvor den Afgud Thyr, det er Stridens Gud, blev i Hedenskabets Tider tilbedet i et vildt Dyrs Hud med et Septer i Haanden; af samme Afgud har Tirsdagen sit Navn. Dette Sogn er behageligt af Skove og gode Marker, hvorigennem Tabsflod flyder. Sognets Byer ere: Tirstrup i Kokiær; Segelund; Bøgskou; Faustrup; Hvinderup; Hykkelbjerg; Faurvraae; Vestenskou; Torning; Torningmølle; Tagkiær; Tyrstrupgaard eller Torninggaard, et kongeligt Vorwerk eller Herregaard, Kongen forhen tilhørende, som blev da bortfæstet mod 4 til 500 Rigsdalers aarlig Afgift; men Aar 1771 den 23. December blev denne Gaard af Kong Kristian den Syvende solgt til de mæhriske Brødre for 20000 Rigsdaler, og dem overladt til deres fri Religions Øvelse. Disse mæhriske Brødre have nu bygt og anlagt Fabrikker, Haandværker, Apothek, etc. de have her deres Brødremeenighed, deres egen Præst fra Hernhut og andre Lærere, hvilke beskikkes af Brødrenes Biskop. De have hverken med den geistlige Øvrighed eller med den verdslige her i Egnen at gjøre, men have samme Friheder som i England, og staae under Kongen selv. Denne Brødremeenigheds Prædikesahl blev høitideligen indviet den 13. November Aar 1773, og der holdes dansk og tydsk Prædiken. Denne mæhriske Brødrers Kolonie kaldes nu ei mere Tyrstrupgaard, men af Beboerne er kaldet Kristiansfeldt. Under dette hernhutiske Etablissement paa dette Sted i de kongelige danske Lande staae alle de øvrige Brødremeenigheder paa andre Steder under den danske Regiering, saasom i Grønland, Ostindien og Guinea.

2) **Hierndrupsogn** er Annex til Tyrstrupkirke. Hierndrupkirke ligger meget høit og giver en smuk Anseelse med sit høie Spiir. Sognets Byer ere: Østerhierndrup; Vesterhierndrup; og Holmhuse, to Huse. Sognet udgjør 9 3/4 Plouge.

3) **Steppingsogn**, hvis Kirke ligger to Mile nordvest fra Haderslev. Sognets Byer ere: Stepping; Høyrup; Andrup; Kolstrup; Bierndrup; Holmshuus; Kloborg; Sattrupgaard; Taptrupgaard, et kongeligt Vorwerk eller Forpagtningsgaard, som egentlig ligger under Gramherred. Dette Sogn udgjør 10 1/2 Plouge, foruden Høyrupbye, thi Høyrupbye, tilligemed Brandrupbye i Gramherred, udgjør 9 7/8 Plouge. Udi dette Sogn er gode Skove, men Agerlandet falder magert, undtagen Høyrupbyes Marker, som er got Kornland. Før Reformationen havde de to Byer, Høyrup og Brandrup, deres eget Kapel eller Kirke, hvis Rudera endnu sees i Skoven; men det blev nedbrudt, og Beboerne i Høyrup bygte sig et Stykke til Enden af Steppingkirke. Igiennem dette Sogn løber Fobisaae, som er den nordlige Ende af Nipsaae, og gjør Grændskiellet imellem Tyrstrupherred og Gramherred; udi Fobisaae fanges skønne Aal og Giedder.

4) **Frørupsogn** er Annex til Steppingkirke. Dette Sogn udgjør 13 Plouge. Sognets Byer ere disse: Frørup; Geil; Roi; Hiortvay; Branduhr.

5) **Øddissogn** har overflødig Skov, gode Græsgange og Kornmarker. Dette Sogn udgjør 9 Plouge. I dette Sogn ligger to kongelige Pensionairgaarde, som have været gamle adelige Herresæder, nemlig Drendrup og Fobislet, som ere brugte til de kongelige Rytterhestes græsning om Sommeren. For disse to Gaarde annammer Præsten aarlig til Refusion 65 Rdlr. paa Amtstuen i Haderslev, efter Rentekammerets Resolution af 13. September Aar 1721. Østerbyegaardsgods, regnet til 28 Tønder Hartkorn, sorterende under Grambirk, søger tildels Øddiskirke, tildeels Vandrupkirke.

6) **Vonsildsogn**, hvis Kirke ligger tre Mile norden fra Haderslev, men kun en Fierdingvei sønden for Kolding. Sognets Plougtal er 9 og en Siettedeel. Sognet bestaar af den overmaade store Landsbye Vonsild, som har Skov, Tørv, Pløieland og Græsgange, mere end fornøden gøres.

7) **Dalbyesogn** er Annexet til Vonsildkirke. Sognet udgjør 9 2/3 Plouge. Dets Sognebyer ere: Dalbye; Tved; Rebek, ere Huse ved Beltet, og deres Beboere leve meest af Fiskerie; Straarup, et Vorwerk eller en kongelig Gaard, med prægtige Kornmarker. Dalbyekirke ligger meget høit, men Byen derimod meget lavt. Dette Sogn strækker sig lige til Koldingaae, som den yderste Grændse af Hertugdømmet mod Norden. Foruden dette Annex har der endnu været et andet Annex til Vonsildkirke, nemlig Seestkirke, men samme Kirke

gav Hertug Hans fra Slesvig under den danske Krone til Kong Friderik den Anden Aar 1566.

8) **Biertsogn** ligger 3 Mile norden fra Haderslev; dets Plougtal er 30 Plouge. Sognet har gode Skove; Byerne ere disse: Biert; Altrup; Skaitved; Binderup.

9) **Stenderupsogn** strækker sig langs Koldingfiord ud til det lille Belt, og har omkring ved Fiorden gode Skove. Egnen er meget fornøielig og frugtbar. Sognet udgjør 21 $\frac{5}{6}$ Plouge. Sognets Byer ere: Stenderup eller Strandbyen, med 78 Huse; Varmark; Muushuse; Stenderup eller Strandhuse, som ere 101 Huse. Sognets yderste Pynt ud til Beltet kaldes Heinsøhr. Stenderupkirke ligger halvfjerde Miil norden fra Haderslev.

10) **Heilssogn** har skønne Kornmarker og Skove, især ned mod Beltet; det ligger halvtredie Miil norden fra Haderslev. Dette Sogn udgjør 11 $\frac{1}{2}$ Ploug. Sognebyerne ere: Heils, hvorved ligger den store fiskerige Sø, Heilsøe kaldet; samme Sø er tre gode Fierdingvei lang, og har nu faaet Samfund med Beltet, hvorved de ferske Fiske kreperer; man har ved denne Sø i Kristendommens Begyndelses Tider forrettet den hellige Daab, og derfor har samme Sø faaet Navn af Heilsøe, det er Helligsøe; Byggebjerg; Staunsbjerg; Kiærmølle; Wargaard, en kongelig Forpagtningsgaard eller Vorwerk.

11) **Weyrupsogn** er Annex til Heilskirke, og har gode Skove og Tørvemoser. Sognet udgjør 13 Plouge. Byerne ere: Roy; Grønninghod; Siølund, og Stangmosled. Udi dette Sogn ligger det høie Bierg Grønninghod, eller Grønvikhod, eller Grønhoved, som er 122 Favne høit, rækker meget høit over Skovene, og man tæller øverst derpaa 38 omliggende Kirker. Fra dette Bierg udskyder en lang Strækning sig, som gaaer paa tværs fra Østen til Vesten, og ved Vonsild udstrækker sig en Arm til Nipsaae.

12) **Allersogn**, hvorigienneni den alfare, Vei falder imellem Haderslev og Kolding. Dette Sogn staaer for 16 $\frac{41}{144}$ Plouge. Sognets Byer ere: Aller, som ligger meget behagelig og plasant, thi den har Skov baade mod Sonden og Norden; Stubbum; Storalleranslæt; Lillealleranslæt; Mengsbye; Brabæk; Skovhuse; Robbersted; Allermølle, som drives ved Tabsflod, der flyder her igiennem Sognet.

13) **Tabssogn** er Annex til Allerkirke, ligger meget fornøieligt med Skov; Kirken ligger allene for sig selv ude paa Marken midt i Herredet, to Mile og en

Fierdingvei norden for Haderslev. Sognet bestaaer af 11 1/2 Ploug. Byerne ere: Tabsuhr, Ostorp og Skorup. Udi dette Sogn har den Flod Tabs sit Udspring, og siden løber den med en meget krum Gang snart i Øster snart i Nord, og endelig igiennem Heilssøe ud i Beltet. Ved denne Tabsflod var i de første Kristendomstider et Døbested og et Lærehuus, hvor Guds Ord da blev lært.

14) **Fielstrupsgn** ligger høit og har mange store Høye. Egnen er ogsaa fornøielig, thi deels har den smaa Skove baade Øster og Vester, deels ligger Sognet strax ved Beltet, hvor Skibe idelig passere. Kirken er stor og meget anseelig. Sognets Byer ere: Fielstrup; Storfielstrup-Anslæt; Lillefielstrup-Anslæt; Knudsdorf; Hauge; Gammelbye; Sillerup; Kehlet. Af disse hører Sillerup og Kehletbyer under Haderslevherred. Den yderste Pynt af dette Sogn ved Beltet kaldes Knudshoved. Dette Sogn staaer for 18 1/2 Plouge.

15) **Bierningsogn** er et Annex til Moltrupsgn i Haderslevherred, men ligger i Tyrstrupherred tre Fierdingvei norden fra Haderslev. Kirken ligger meget høit; Sognet staaer for 11 1/2 Ploug, af hvilke de otte høre kun til dette Herred, men de øvrige halvtredie høre til Haderslevherred. Sognets Byer ere: Skoubølling; Kabdrup; Rørkiær; Bierning; Krobierning; Roy Ærrigsted; Ulvhuus; Tømmeshuus.

III. Gramherred.

Gramherred (Gramharde) er et meget stort Herred, thi fra Sønden til Norden er det 4 Miil langt, og fra Østen til Vesten er det 5 Mile stort. Det grændser mod Østen til Haderslevherred og Tyrstrupherred, og mod Norden til Skodborgaae; ellers er dette Herred at ansee som en Øe, omgivet med de to Arme af Nipsaae; dette hele Herred er ansat for 91 5/24 Plouge. I dette Herred findes gode Skove, saa og mange udyrkede Stykker Heede, og Mosejord. Gramherred indbefatter elleve Kirkesogne, af hvilke de otte høre til Haderslevprovstie, men disse tre, nemlig Gramkirke, Mustrupkirke og Skrydstrupkirke høre under Biskoppen i Ribe, og udgiøre et dansk Provstie eller Herred i Riberstift. Kirkesognene ere følgende: 1) Gramsgn; 2) Nustrupsgn; 3) Skrydstrupsgn; 4) Wittstedsgn; 5) Hammeløvsogn;

6) Maugstrupsgn; 7) Jægerupsgn; 8) Sommerstedsgn; 9) Oxenvadsgn; 10) Jelssgn; 11) Skodtborgsgn.

Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **Gramsgn** er et vidtløftigt Sogn, og skal tilforn efter Fortæling have udgiort to Sogne, og vises endnu Rudera af den afbrudte Kirke. Af dette Sogn hører intet under Haderslevamtstue uden allene Arupgaard, som gjør 2/3 Ploug og 16 saa kaldte nye Gramplouge i dette Sogn og i Foelsogn. Under Ribeamtstue hører 8 Tønder Hartkorn til Grambirk. I dette Sogn ligger Gramgaard eller Slot, i en overmaade lystig og behagelig Egn med store Skove; dens Gods udgiør omtrent 30 Plouge. Under Gaarden henhører Nyebøl, en ufrie Gaard, beliggende i Foelsogn. Gilstoff, et kongeligt Vorwerk eller Forpagtningsgaard. Gramkirke ligger halvfjerde Miil vesten for Haderslev og to Mile østen for Ribe.

2) **Nustrupsgn**, hvis Kirke er baade den største og den smukkeste af alle omliggende Landsbykirker. Dette skønne Sogn er kun ansat for 13 5/24 Plouge, og ligger tre Mile vesten fra Haderslev. Sognets Byer ere: Nustrup; Bæk; Kolsnap; Gabel; Brundelund; Aalkiær; Vraae. I Sognet vises Rudera af et Slot, kaldet Gaaskiær, som her har staaet efter Hertug Hanses Tid.

3) **Skrydstrupsgn** har Mangel paa Skove, men de beste Tørvemoser, og man har her mange smukke Teglbrænderier. Sognet er kun ansat for 4 11/24 Plouge, saa ulige er Plougtaxten sat. Kirken ligger halvtredie Miil fra Hadersleben; paa en Tavle i Kirken læses, at den er bygt Aar 1364.

4) **Wittstedsgn** er et stort Sogn; Kirken ligger syv Fierdingvei fra Haderslev; ikke langt fra Kirken ligger en stor Søe, som har givet Sognet sit Navn, da det i fordum Tid altid findes skrevet Wittsøe. Sognets Byer ere: Ustrup; Høgelund; Arnitlund, det er Ørneld, hvilke to Steder have faaet deres Navne af Høge og Ørne, som her have havt deres Ophold; Skovbye; Abkiær; Veilbøl; Overjerskald; Rudbæk, tre Kroer; Immervat; Slykefter; Wartenberg. Kirken ligger fem Fierdingvei sønden fra Haderslev. Paa Sognets Marker findes en stor Deel hedenske Offersteder og Begravelser.

5) **Hammeløvsogn**, hvis lille Kirke med et lidet Spiir paa ligger en halv Miil vesten fra Haderslev. Dette Sogn udgiør 15 Plouge. Sognebyerne ere: Hammeløv; Styding; Ladegaardsbye; Hernhyr; Tørningaard, som

var det i gamle Dage saa navnkundige Tørningslot, hvis Rudera man endnu seer i Skoven; denne Gaard har prægtig Avling, holder meget Qværg og mange Heste; dens Egn er overmaade plaisant, da her ere Kilder, Skove, høie Banker, hvoraf Kildevæld udbryder; den bortpagtes aarlig af Kongen; her er anlagt en Blikfabrik, som er i ypperlig Stand, og drives ved et Vandmølleværk. Af denne Gaard har Tørningelehn sit Navn, som nu er indlemmet Haderslevhuuslehn. Udi dette Sogn ligger Stydingdam, som for sit skønne Fiskeries Skyld forpagtes bort af Stedets kongelige Amtmand.

6) **Maugstrupsgn**, hvis Kirke ligger 5 Fierdingvei nordvest fra Haderslev. Dette Sogn udgjør 9 1/1 Ploug. Sognebyerne ere: Maugstrup, hvor nu det prægtige Præstehuus staaer, paa en Grund, paa hvilken det hertugelige Lystslot fordem har staaet; men da samme var ødelagt, blev Grunden foræret af Hertugen til Stedets Præst: thi Præstehuset var fordem i Jægerup. De øvrige Byer ere: Sommertved, (hvor der i en vidtløftig Udørken vises at have ligget en anseelig Avlsgaard, Tyresholm kaldet); og Ringtved. I Sognet ligger et hedensk Tingsted, Stevnhøy kaldet.

7) **Jægerupsgn** er Annexet til Maugstrupkirke. Dette Sogn udgjør 4 1/8 Ploug. Kirken ligger 2 Mile vesten fra Haderslev. Sognebyerne ere: Jægerup; Kinstrup; Billund; Selskiær; og Voyens, et kongeligt Vorwerk eller Forpagtningsgaard, men har tilforn været en Bye med 11 Gaarde, som i Krigens Tid Aar 1659 med flere blev afbrændt; for disse afbrudte Gaarde faaer Præsten aarlig Refusion og Betaling for 100 Skiepper Rug paa Amtstuen. Ballegaard og Troilburg var i gamle Dage adelige Sæder. Imellem Jetterup og Skrydstrup laae det Slot Burgvold, som ved en underjordisk Gang havde Kommunikation med Tørningslot, som laae en Miil derfra. Dette Revier, som er nu med Jord bedækket, løb fra Burgvold forbi Billund og Jægerupkirke indtil Vejenssøe, og derfra igiennem de dybe Dale ind i Stevning og Mølledammen.

8) **Sommerstedsgn** er ansat for 11 1/8 Plouge. Kirken ligger 7 Fierdingvei nordvest fra Haderslev. Sognebyerne ere: Sommersted: Lert; Kastvraae; Mølbye; Refshøy eller Refsøe, et kongeligt Vorwerk eller Forpagtningsgaard. Imellem Sommersted og Oxenvad ligger Touskou, hvor en Herregaard af samme Navn fordem har ligget, men er nu nedbrudt formedelst den Toldsvig, som der blev begaaet med Qvægs Overdrivelse over Oxenflod.

9) **Oxenvadsogn** er ansat for 10 5/8 Plouge. Dette Sogn har sit Navn af de mange Øxne, som blive her over Vandet eller Floden overførte fra Jylland ind til Holsteen. Sognebyerne ere: Oxenvad; Ørsted; Mølbye; Fuglsang; Stursbøl; Touskonmølle, som har sit Navn af den ødelagte Gaard Touskon, hvorm er meldet ved Sommerstedsogn.

10) **Jelssogn**, hvis Kirke er ziret med et Spiir paa Taget, er ansat for 8 5/12 Plouge, ligger tre Mile nordvest fra Haderslev. Sognebyerne ere: Jels; Grønnebek; Barsbøl; Sudelund. Udi Sognet ligge tre Søer eller Aær, kaldede Jelsøer, som ere meget fiskerige, og hænge tilsammen formedelst Jelsbek, som flyder ud i Nibsaæ. Disse Jelssøer kaldes ogsaa Henningsdamme, og forpagtes aarlig bort. Af disse tre ligger den største ved Kirken, og er blevet i det tiende Aarhundrede brugt til den hellige Daab ved Kristendommens Indførsel i disse Lande.

IV. Frøshered.

Frøshered grændser mod Norden til Skodborgaae, mod Vesten til Ribe, mod Østen og Sønden til Gramherred. Det er kun et lidet Herred, knapt to Mile langt og bredt. Hele Herredet staaer for 35 1/6 Plouge. Under dette Herred er 102 Tdr. Hartkorn, liggende til Vandrupsgn, og kontribuerende til Ribeamtstue. Her har man gode Kornmarker og Tørvemoser. Her ligger og den store Faresskov, (hvoraf det Navn Frøs har sin Oprindelse,) som fra Nordost til Sydvest udgiør to Mile, og giør Grændse imellem Frøshered og Gramherred; samme Skov er en Levning af den særdeles farlige store Skov, som strakte sig næsten fra Vesterhavet indtil Østerhavet, hvorm allerede er meldt. Dette Herred er samlet med Kalslundshered under en dansk Provst, som hører under Riberstift. Frøshered indbefatter følgende fem landsbyekirkesogne, nemlig: 1) Østerlinnetsogn; 2) Fohlsogn; 3) Hygomsogn; 4) Røddingsogn; og 5) Skrafvesogn.

Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **Østerlinnetsogn** ligger halvfierde Miil fra Haderslev, har got Kornland, og er en deilig Egn, især ved Gramflod; det er ei ansat høiere, end for 5 5/6 Plouge. Sognets Byer ere: Østerlinnet; Stenderup; Terp; Røybøl; Møybøl; Tved.

2) **Fohlsogn** ligger halvanden Miil østen fra Ribe, men fem Mile nordvest fra Haderslev. Dette Sogns Beboere høre næsten alle under Skakkenborg. Nibøl eller Nibølgaard hører under Gramslot.

3) **Hygomsogn**, hvis anseelige store Kirke ligger omtrent fem Mile nordvest fra Haderslev, er ansat for 13 $\frac{2}{3}$ Plouge, og 11 Tønder Hartkorn under Ribeamtstue. Sognets Byer ere: Hygom; Harrebye; Brøstrup; Fædsted; Kamptrup; Knorborg; Baadslund; Holm.

4) **Røddingsogn** er ansat for 2 $\frac{2}{3}$ Plouge, foruden 7 Tdr. Hartkorn kontribuerende til Ribeamtstue. Sognets Byer ere: Rødding; Røddingøsterskov; Brem; Møllen; Røddinggaard, et kongeligt Vorwerk eller Forpagtningsgaard med ypperlige Marker.

5) **Skrafvesogn** er Annex til Røddingkirke, ligger halvfemte Miil nordvest fra Haderslev. Dette Sogn har tre til Haderslev skyldende Plouge, Resten er ligesom paa de øvrige Steder i Herredet, anslaaet i Hartkorn. Sognets Byer ere: Kiøbenho; Langtved; Kraustrup.

V. Kalslundherred.

Kalslundherred ligger norden for Ribe, og grændser mod Norden til Skodborgaae; mod Sønden til Ribe; mod Østen til Frøshered, og mod Vesten til Vesterhavet. Det strækker sig fra Østen til Vesten næsten fire Mile, men fra Norden til Sønden knap een Miil. Kalslundherred udgiør 23 $\frac{1}{3}$ Ploug, foruden 60 Tønder Hartkorn til Ribeamthus kontribuerende, henhørende under Vilslevsogn, saa, og næsten 30 Plouge til Ranzaupræster i dette Herred og i Hviddingherred. Af Skove findes ingen i dette Herred, men nogle store Heeder; ellers har Landmanden gode Kornlande og Græsenge, som dog ved Vesterhavets Oversvømmelse lider ofte stor Skade. Kalslundherred er samlet med Frøshered under eet dansk Provstie i Riberstift, og indbefatter fem Landsbyekirkesogne, hvilke ere: 1) Hiortlundsogn; 2) Kalslundsogn; 3) Lintrupsgogn; 4) Hierringsogn; 5) Fardrupsgogn. Alle disse Sognes Præster og Geistlighed høre under Ribebispedom.

Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **Hiortlundsogn** er nu Hovedsognet, men har tilforn været Annex. Dette Sogn ligger meget fornøieligt ved den store Gramflod; det har 3 $\frac{1}{6}$ Ploug, og desuden 28 Tønder Hartkorn, som skatter til Ribe. Vore hedenske Forfærdre i denne

Egn have aarligen nogle gange forsamlet sig her i denne Lund, hvor Kirken staaer, og sammesteds under aaben Himmel tilbedet Solen.

2) **Kalslundsogn** er nu Annexet til Hiortlundkirke, men har tilforn været Hovedsognet. Kirken ligger ude paa Marken midt i Herredet, 6 Mile nordvest fra Haderslev, og een Miil nordost fra Ribe. Dette Sogn har 4 Plouge, foruden 24 Tdr. Hartkorn, som skatter til Ribeamtstue. Sognets Byer ere: Kalslund; Villebøl; Rønning; Hiortvad, etc.

3) **Lintrupsogn** har 8 1/2 Ploug, foruden 5 Tdr. Hartkorn, som skylder til Ribe, Kirken ligger fem Mile og en Fierdingvei fra Haderslev. Sognebyerne ere: Lintrup; Mehlbye; Dauer; Aarlund; Foldingbroe; Vimptrup; Tornum; Nørølling; Kastbjerg; Skoulundgaard; Skiærrebekmølle; Kastbjergled; Tornumgaard, et kongeligt Vorwerk eller Forpagtningsgaard, henhørende under Haderslevamtstue.

4) **Hiertingsogn** er Annex til Lintrupkirke. Dette Sogn skal have sit Navn af Nordens hedenske Gudinde, Herthe, som var Gudinde for Frugtbarhed, ligesom de Romeres Ceres. Kirken ligger 4 3/4 Miil fra Haderslev. Hierting og Gastrup gjør 2 5/6 Plouge, som skylder til Haderslev; Sognet har desuden 9 Tønder Hartkorn, som skatter til Ribeamtstue. Udi dette Sogn falder store Heeder og Moser.

5) **Fardrupsogn** er stor Fare underkastet af Vesterhavets Oversvømmelse, som ofte har ødelagt baade Mennesker og Qvæg med Huse, saasom Aar 1634 Natten imellem den 10. og 11. Oktober, da formedelst Vandets store Oversvømmelse blev her i dette Sogn ikkun 30 Mennesker reddede. Dette Sogn bestaaer af 4 5/6 Plouge, som hører under Haderslevhuusamt, dernæst 270 Tdr. Hartkorn, som skatter under Ribeamtstue. Man regner ellers, at af Beboerne ere 55 Ranzautienere, 276 Riberhuustienere og 75 Haderslevtienere. Fardrup, eller som det i daglig Udtale kaldes Farupkirke, ligger en lille halv Miil nordvest fra Ribe, men over 7 Mile nordvest fra Haderslev. Denne smukke Kirkes Taarn staaer paa Kirkens søndre Side, hvilket skal betyde, at Farupkirke er den sidste og yderste Kirke i Sønderjylland; da derimod Vilslevkirke paa hiin Side af Skodborgaae i Nørrejylland har sit Kirketaarn tvertimod staaende paa den nordre Side af Kirken, hvilket skal tilkiendegive, at Vilslevkirke er den første Kirke i Jylland, naar man kommer fra Hertugdømmet Slesvig reisendes ind i Jylland.. (See tillige Riberstift Pag. 505.) Man har her stor Mangel

paa Skov og Tørvemoser, derimod har man skønne Lyngheeder til Brændsel. Sognets Byer ere: Fardrup eller Farup; Kirkebye; Indsted; Kierbøl; Hillerup; Tanderup; Nyegaard; Lundgaard; Poulskrog; Blæsbjerg. Ved dette Sogn begyndte i fordem Tid den store, vidtløftige og farlige Faresskov, som var 8 Mile lang.

VI. Nørrangstupherred.

Nørrangstupherred grændser mod Norden til Gramherred; mod Østen og Søndnen til Sønderrangstrupherred; mod Vesten til Hviddingherred. Herredet beregnes at være tre Mile fra Østen til Vesten, men fra Søndnen til Norden halvanden Miil. Hele Herredet indeholder $62 \frac{5}{6}$ Plouge, og var i de ældste Tider lutter Skov, men nu sees aldeles ingen Skove, men mange udyrkede Heeder og Moser. Man ser her overalt Bondebyernes Bygninger at være grundmurede af de Stene, som Bønderne selv have brændt i deres anlagte smaa Teiglbrænderier. Dette Herred bestaaer af fem Landsbyekirkesogne, hvis Sognepræster med øvrige Geistlighed hører alle under Biskoppen i Ribe. Kirkesognene ere disse følgende: 1) Beftoftsgn; 2) Tiislundsgn; 3) Aggerskovsgn; 4) Toftlundsgn; 5) Branderupsgn. Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **Bedtoftsgn**, hvis overmaade smukke Kirke er ziret med et høit spits Taarn, og i de papistiske Tider boede Kanonici her. Dette Sogn udgjør $11 \frac{3}{4}$ Plouge, og af dem hører $3 \frac{5}{8}$ Plouge under Gramherred, og $4 \frac{1}{2}$ Ploug, til Stvandelhiørns Distrikt. Sognepræsten har, foruden Indkomsterne af sine egne Sogne, ogsaa af Ørtrupbye i Toftlundsgn 12 Skpr. Rug, af Gabel i Nustrupsgn 10 Skpr. Rug; nok i Beftoft en heel Gaards Grund, og i Annexsognet ligesaa meget, foruden en Deel Mensalgods; ligeledes en prægtig Gaard fra de katholske Tider, for Sielemesse; af en Mølle paa Præstens Grund har han aarlig 11 Rigsdaler 2 Mark, og frie Maling. Sognets Byer ere: Bedtoft, hvilken Bye ligger meget plaisant ved den store Nipsaae; Nederhierstal; Hiartbroe, liggende ved Aaen, hvor man siger, at et lille Slot fordem har staaet. Strandelhiørn.

2) **Tiislundsgn** er Annex til Beftoftkirke, men Kirken ligger for sig selv ude paa Marken og er uanseelig. Dette Sogn menes at have sit Navn af den hedenske Krigsgud Thyr, klædt i et vildt Dyrs Hud, hvoraf Tirsdag har sit.

Navn, blev i Hedenskabets Tid dyrket og til ham ofret i den her da værende tykke Skov, som nu for længe siden er omhuggen. Sognets Byer ere: Tiislund; Aaabøl; Götterup. Udi dette Sogn ligger Tullesmose, som bær Navn efter den i Kiæmpeviserne omtalte Tulle Vognsen.

3) **Aggerskovsogn** er et meget stort Sogn, som er ansat for 2? 19/98 Plouge. I fordum Tid har her været store Ægeskove, men nu er aldeles ingen tilovers, hvorudover man her i Egnen brænder Tørv og Flave af Heederne. Sognets Byer ere: Aggerskov; Galsted; Rangstrup; Goldbek; Baulund; Mellerup; Vellerup; Muspyt; Ousgaard; Langelund; Geestrup; Farhus; Biørnskou; Gammelskou; Nitrizkiær.

4) **Toftlund**: eller Herrestedtsogn, hvis Kirke ligger for sig selv paa Marken, 4 Mile sydvest fra Haderslev. Udi dette Sogn blev ogsaa den Nordens hedenske Gudinde Herthe offentlig dyrket og æret paa Marken, da nogle paastaae, at Sognets rette Navn er Hersted. Dette Sogn er ansat for 11 32/72 Plouge og 5 Tønder Hartkorn, som høre under Rangstrupbirk. Sognets Byer ere: Toftlund; Stenderup; Allerup; Orterup; Ænmærk; Musvang; Kiergaard.

5) **Branderupsogn**, hvis store og anseelige Kirke ligger paa en Høy, 4 Mile sydvest fra Haderslev. I denne frugtbare Egn er stor Mangel paa Brændsel, da man hverken har Skov eller Tørvemoser, men har allene Lyngheederne, at betiene sig af. Sognets Byer ere: Branderup; Rurup; Refslund; Manbjerg; Møllen. Sognet er ansat for 11 53/144 Plouge.

VII. Hviddingherred.

Hviddingherred grændser mod Norden til Ribe; mod Østen til Gramherred og Nørrangstupperred; mod Sønden til Lohherred; og mod Vesten til Havet. Dette store Herred er fra hver Kant at giæmmreise halvtredie Miil; men Heederne udgiøre næsten Halvdelen af Herredet. Det hele Herred er ansat for 119 162/238 Plouge, foruden det Hartkorn, som ikke skatter til Haderslevamtstue. Man seer her med Forundring, hvorledes alle Bøndergaarde ere opbyggede af brændte Muursteen. Udi Hviddingherred findes en Deel Indvaanere, som henhøre til Lystrupbirk, Riberbirk, Skakkenborg og Ranzau; og derfor vil man først til Oplysning melde om hver især. Lystrupbirk, saa kaldet af den Landsbye Lystrup, tæt uden for Ribe, er indrettet af Grev

Schack, og er oprettet af de til Skakkenborg liggende Allodialgodser, hvortil ogsaa er henlagt Mandøe; dertil henhører 159 Tdr. 4 Skpr. og 1 Fkr. Hartkorn af Semsogn, af St. Kathrinæsogn i Ribe 58 Tdr. etc.. Ribebirk bestaaer allene af Riberhuusladegaards Tienere, samt Kongens forrige Ryttergods, og de nu værende Hospitals, Skoles og Domkirkes Tienere; dette Ribebirk blev oprettet Aar 1735. Skakkenborgtienere ere adspredte over Torninglehn, og nyde de Friheder, som andre grevelige Godser nyde. Ranzautienere høre til Ranzaugods. Dette Gods har sin Oprindelse af det Grevskab Pinneberg, og udgjør den Trediedeel af samme Grevskab, som det holsteengottorfske Huus fik til sin Andeel. Disse Ranzautieneres Frihed er, at de ingen Kroetiender svare; for Kongeskatten svarer det hele Grevskab en vis Sum Penge, til at underholde et Regiment Kurassierer med, og gjør ingen videre Kongeægter eller svarer didhenhørende Skatte. Hviddingherred indbefatter tolv Landsbyekirkesogne, hvilke ere: 1) Hviddingsogn; 2) Reisbyesogn; 3) Roagersogn; 4) Spandethsogn; 5) Høyrupsogn; 6) Woddersogn; 7) Brønsogn; 8) Skiærbeksogn; 9) Arrildsogn; 10) Seemsogn; 11) Vestervedstedsogn; 12) Mandøesogn. Alle Præsterne i dette Herred med, øvrige Geistlighed hører under Ribebiskop.

Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **Hviddingsogn**, hvis Kirke ligger een Miil sønden for Ribe, men halvottende Miil vesten fra Haderslev. Dette Sogn er ansat for 14 11/16 Plouge, foruden 42 Tønder Hartkorn, som skatter til Ribe. Sognebyerne ere: Hvidding; Rahede; Ænderup; Lundsmark; Høxbroe, hvor den Gaard Høxbroe ligger, som er eet af de allerældste adelige Herresæder i hele Danmark. Under denne Gaard ligger Ranzautienere, hvilke gjøre Kiøbmændene i Ribe stor Afbræk; thi de i deres Kiøb, Handel og Vandel tvinges ikke af noget kongeligt Forbud, i alle danske Provinzer, og de boe saa nær omkring Ribe. Denne Gaard er nu aflagt og Landerierne omdeelte blant Bønderne.

2) **Reisbyesogn**, hvis Kirke ligger fem Fierdingvei fra Ribe og syv Mile vesten fra Haderslev. Norden forbi Kirken løber et Vand, som kommer langt inde fra Landet, og kaldes Reesflod; desuden løber sønden i Sognet et andet Vand, hvilke begge siden samles og løbe ud i Havet, saa at Sognet er ligesom en Øe. Sognet er ansat for 9 245/288 Plouge til Haderslevamtstue, og 81 Tønder Hartkorn til Ribeamtstue. Det bestaaer af en meget stor Bye, Reisbye, og fire Steder, som kaldes Haved.

3) **Roagersogn**, hvis anseelige Kirke ligger 5 Mile vesten fra Haderslev, men kun een Miil fra Ribe. Den ganske Egn er meget fornøielig, og seer man her alle Bøndegaarde og Huse., ja endog Fæhusene, at være grundmurede, hvortil Beboerne brænde selv deres Muurstene. Sognet er ansat for 7 119/144 Plouge, hvoraf skattes til Haderslev, foruden 33 Tønder Hartkorn, hvoraf skattes til Ribeamtstue. Sognebyerne ere: Roager; Østerobelning; Kirkebye; Vesterbek, var tilforn et adeligt Gods, men er nu ødelagt, og Landerierne bruges af Ranzautienere.

4) **Spandethsogn**, hvis Kirke ligger næsten sex Mile vesten fra Hadersleben. Sognets Beboere ere meest Ranzautienere, som hørte til den nu afbrudte Spandethgaard, men nu til Høxbroe i Hviddingsogn.

5) **Høyerupsogn**, hvis Kirke ligger næsten fem Mile fra Haderslev. Dette lille Sogns Byer ere: Høyerup; Arnum; Linnetskou; Steensbek; Arrildgaard, som var fordem et gammelt adeligt Sæde, men er nu Bøndergods. Ved Høyerupbye ligger et høit Bierg, hvorfra man kan see meget, viidt og breedt omkring.

6) **Woddersogn**, hvis Kirke ligger sex Mile vesten fra Haderslev. Sognet er ansat for 10 17/288 Plouge, hvoraf det skatter og skylder til Haderslev, saa og 9 Tønder Hartkorn, hvoraf Sognet skatter til Ribeamtstue. Sognets Byer ere: Wodder; Bierklev; Gousager; Oned; Vraa.

7) **Broussogn** er et Mensalkald til Biskoppen i Ribe, som derfor her holder sin Vikarius eller Vicepastor, der faaer sin visse Andel af Kaldets Indkomster for sit Embedes Forretninger. Brønskirke er den smukkeste Landsbyekirke i Herredet, ziret udvendig med et høit spits Taarn, og indvendig med et Orgelværk. Sognet er ansat for 28 35/36 Plouge, hvoraf skattes til Haderslevamtstue, og 53 Tdr. Hartkorn, hvoraf betales Skatter og Kontributioner til Ribeamtstue. Sognets Byer ere: Brøns, saa kaldet af det store, Vand, som, flyder igiennem Sognet; Søndernis; Havervadt; Vesterobelning; Hoemgaard; Normsted; Astrup, som i det fiortende og femtende Aarhundrede har været, et adeligt Sæde, men er nu to Selveierbøndergaarde; Høns, ogsaa i fordem Tid et adeligt Sæde, men nu en Bondegaard.

8) **Skiærbeksogn** er et overmaade stort Landsbyesogn; det bestaaer af 23 35/48 Plouge, hvoraf svares kongelige Skatter til Haderslevamtstue, foruden 77 Tdr. Hartkorn, hvoraf skattes og skyldes til Ribeamtstue. Skiærbekkirke ligger to Mile

sønden for Ribe og tre Mile norden for Tøndern, men halvsvvende Miil fra Haderslev; Kirken har altid to Præster; Sognepræsten har to Præstegaarde, af hvilke den ene, som er den smukkeste i hele Amtet, ligger tæt ved Kirken, men den anden ligger i Østergassøe. Sognets Byer ere: Skiærbek; Nordskiærbek; Hiemsted; Østergassøe; Vestergassøe; Gaarkrog; Barsbøl; Mosbøl; Giesing; Østergiesing; Hundevad; Misthusom; Kagbøl; Mehlbye; Ulderup; Ulderuplund; Kieplundsgaard. Ved Gassøebye ligger det store Gassøebierg, hvor man i klart Veir kan see de Stæder Ribe og Tøndern, saa og Kirken paa Øen Røm, og næsten alle Kirker i dette Herred og Lohherred.

9) **Arrildsogn** er ansat for 15 9/48 Plouge, som høre under Haderslevamtstue, og een Tønne Hartkorn, som skylder til Ribe. Sognets Byer ere: Arrild; Roost; Høning; Obierg; Lindetgaard.

10) **Seemsogn** er et Annex til Kapellanerne ved begge Kirker i Ribe. Kirken ligger en halv Miil uden for Ribe, men sex Mile vesten fra Haderslev. Dette Sogn staaer tilligemed Spandethsogn for 3 241/288 Plouge under Haderslevamt, men Resten er 159 Tdr. 4 Skpr. 1 Fkr. Hartkorn, som hører under Lystrupbirk. Sognets Byer ere: Seem; Warming; Staunager; Høm.

11) **Vestervedstedsogn**, hvis Kirke ligger tre Fierdingvei fra Ribe, men halvottende Miil fra Haderslev; har tilforn altid havt Lektor Theologiæ ved Ribe latinske Skole til sin Sognepræst, men da Lektoratet blev Aar 1738 ved den sidste Lektors Død afskaffet, fik dette Sogn, sin egen Sognepræst. Dette Sogn er ansat for 3 147/188 Plouge til Haderslevamtstue at svare Skatter af, og 137 Tdr. Hartkorn, hvoraf skyldes til Ribeamtstue. Sognets Byer er den store Kirkebye Vestervedsted og Sønderfardrup. Biskoppen i Ribe og Skolen har her i Sognet to Gaarde, som Kong Friderik den Tredie skænkede dem Aar 1548. Man har fra dette Sogn i fordom Tid kundet vade over til Mandøe.

12) **Mandøesogn** bestaaer af den liden Øe Mandøe.

Mandøe er en Øe, beliggende i Vesterhavet, tre Fierdingvei fra Vestervedstedsogn. Den har tilforn nemlig Aar 1415 været to Mile lang og een Miil breed, havde tre Kirker og 30 Gaarde og Huse; men er ved Havets Oversvømmelse ruineret. Nogle mene, at Øen har i ældgamle Dage hængt sammen med det faste Land. Aar 1558 blev een Kirke, tilligemed et stort Stykke af Landet,

ved en skrækkelig Oversvømmelse af Havet ganske bortrevet; Aar 1570 gjorde Vandfloderne endnu en større ubodelig Skade, thi paa den vestlige Landkant tog den meget store Stykker af Landet reent bort, foruden 40000 Mennesker. Øen deles nu i Nordre- eller Gammelmandø og Nyemandø; men begge udgiøre eet Kirkesogn. Gammelmandø er en liden overbleven Levning af det store Mandø, er ubeboet og meget liden, omtrent en Fierdingvei lang og breed, hvor Beboerne fra Nyemandø i gode Aaringer høste 10 til 12 Læs Høe. Nyemandø er en lille halv Miil lang og en Fierdingvei breed, og har een Kirke med een Præst, som staaer under Bispen af Ribe. Eftersom Nyemandø har, paa samme Maade som Øen Fanøe, paa den vestlige Side Dynen eller Sandhøje: saa dæmpe Indbyggerne paa disse Øer Flyvesandet, som ellers ved stærke vestlige Vinde ville blæse frem og skiule Agre og Enge, med Havgræs, som kaldes Tang, og i Efteraaret flyder i Mængde op ved Havbredden. Naar Vinden hist og her gjør en Aabning, saa dække de Stedet strax til igien med Tang; dette Tang har den Virkning, at der voxer magert Græs og andet Ukrud derpaa. Paa den Maade have Indvaanerne frelst deres Agre og Enge fra Ødeleggelse af Sandflugt. Aar 1634 i den bekjendte store Vandflod blev Mandø sat under Vand indtil Dynerne. Naar det er Ebbetid, gaae Indvaanerne fra Nyemandø tørskoet over til Gammelmandø, og køre med deres Vogne over til det faste Land. Øen hører under Lystrupbirk. Mændenes Arbeide er paa Vandet med at fiske, undtagen i Høsttiden; men Resten af alt Arbeide forretter Qvindfolket. Denne Øe er forhen beskrevet ved Riberstift, Pag. 501.

Den Øe **Rom eller Romøe** udgiør eet Kirkesogn, og er allerede forhen beskrevet under Riberstift, Pag. 406. Den største Deel af denne Øe, eller nordlige Deel, hører til Haderslevamt og Hviddingherred; men den sydlige Deel tilligemed Kirken hører til Ribestift, er to Mile lang og omtrent tre Fierdingvei breed. Den nordlige Deel af Øen er fem Fierdingvei lang, og en halv Miil breed, har ved den østlige Side gode Enge og Græsgange, og ved den vestlige Side Dynen eller Sandbanker.

Til Amtet Hadersleben hører ogsaa det Fogderie Bollersleber, der inddeles i tre Distrikter, som er det Bollersleber-, Gienner- og Strandelhjørnerdistrikt, og hvis Plouge ligge hist og her adspredte i Riesherred og Sønderrangstrupherred i Amtet Apenrade, saa og i

Sluxherred og Lundtofttherred i Amtet Tøndern. Dette Fogderies Undersaattere ere dingpligtige til det Herred, hvori de boe. Den Landsbye Bollersleben, hvoraf Fogderiet har sit Navn, ligger en halv Miil østen for Biolderupkirke i Riesherred. Bollersleberdistrikt bestaaer af 63 Gaarde og Huse, og har sin Ridefoged, boende i Bollersleben. Bemeldte Gaarde ere: a) i Riesherred, Biolderupsogn, Apenradeamt, Bollersleberbye, 25 Huse; i Møllerup 5 Huse; i Hiolderup 2 Huse; i Torsbøl 2 Huse; i Ravit 1 Sted; i Tagebøl 2 Steder; Bollerslevenmøller; i Jordkiærbye 1 Huus; i Nørenleben 1 Sted; og i Sønderleben 1 Huus: b) i Sønderrangstrupherred, Heldevadsogn, Klautoftbye, 6 Huse: c) i Sluxherred, Tønderamt, Lenmarkbye, 1 Huus; i Tinglev 2 Huse; i Holebyl 1 Huus; saa og Steinbergkroe. Giennerdistrikt ligger i Apenradeamt, og bestaaer af 48 Steder, hvis Ridefoged boer i Gienerbye. Disse Steder ligge: a) i Riesherred, Løitsogn, Stolliggaard 7 Gaarde; i Rørbye 5 Steder, og Fladsteen: d) i Sønderrangstrupherred, Lygomsogn, Lygombye 10 Steder; i Giener 21 Steder; i Heiselberg 1 Sted, Rundemøllen og Haberslund. Strandelhiørnsdistrikt, hvis kongelige Ridefoged boer i Strandelhiørn. Distriktet ligger i Sønderrangstrupherred, Apenradeamt, og indbefatter følgende Steder: a) i Lygomsogn, Tyrholm 2 Huse; Raunbierg 4 Huse; Jarup 4 Huse: b) i Hellevadsogn, Øbening 1 Huus: c) i Bestoftsogn, Strandelhiørn 18 Huse. Disse Steder bruge 4 1/2 Plouge.

Anmærkning. Udi dette Amts Omkreds ligge disse adelige Godser: 1) Gram, i det Kirkesogn Gram, fem Mile norden for Tøndern og to Mile østen for Ribe. 2) Høxbroe, i det Kirkesogn Gnidding, en Miil sønden for Ribe; Gaarden er nedlagt og Landerierne ere fordeelte blandt Bønderne. 3) Nübel, i Gramsogn, fem, Fierdingvei østen for Ribe, hører til Grevskabet Skakkenborg. 4) Spandeth, i Spandethsogn, en god Miil fra Ribe; alle Landerierne til dette Gods ere fordeelte under de dertil henhørende Bønder. 5) Vesterbeck, i Roagersogn, tre Fierdingvei fra Ribe; Gaarden er nedlagt og Landerierne fordeelte blandt Bønderne.

Efterfølgende Om Staden Apenrade, Apenrade- og Lygomklosteramter.

Kilde: Nicolay Jonge,

Kongeriget Danmarks chorografiske Beskrivelse.

Kjøbenhavn 1777

Johan Rudolph Thieles Bogtrykkerie og paa hans Forlag, boende i store Helliggieststrædet No. 150